

१९४३ ते १९७५ या कालावधीतील मराठी नाटकाची रूपरेषा: एक आकलन

प्रा. डॉ. श्रीहरी रामराव धोंड

मराठी विभाग

राष्ट्रमाता इंदिरा गांधी महाविद्यालय,

जालना

प्रास्ताविक : -

भारतीय संस्कृतीला आणि रंगभुमीला संस्कृत, पाश्चात्य रंगभुमीची परंपरा लाभलेली आहे. १८४३ मध्ये सांगली येथे विष्णुदास भाव्यांनी “सीता” स्वयंवर” नावाचे मराठीतले पहिले नाटक रंगभूमिवर आणले मात्र या विधानाला प्रा दत्ता भगत यांनी पुर्ण छेद दिला. म.जोतिबा फुले यांनी १८५३ साली लिहिलेले “तृतीय रत्न” नाटक संपादन करून “तृतीय रत्न” हेच मराठीतले पहिले नाटक आहे हे सिद्ध केले व विष्णुदास भाव्यांची नाटके नसून हे खेळ होते हा मुद्दा मांडला. तेव्हा मराठीतील वाचक, समिक्षकाचे लक्ष वेधले व इतिहासाने नवा जन्म घेतला.

इंग्रजाच्या प्रेरणेने महाराष्ट्रात नवशिक्षित तरुण वर्ग उदयाला आला तो कर्मनुकिचे साधन म्हणून नाटकाकडे वळला. मात्र या तरुणाला विष्णुदास भाव्यांच्या “दशावतारी खेळ” व पौराणिक नाटकाला प्रेक्षक वर्ग कंठाळला होता. भाव्यांच्या नाटकाचे स्वरूप तमाशा प्रधान होते. त्यात काम करणारी माणसे ही जमानखाण्यातील मंडळी होती. नाटकाला साथ संगत अस्ताव्यस्त असल्याने धांगडिंगा वाढला होता. त्यात राक्षसाच्या ओरडण्याचा आवाज अशा अन्य कारणाने भाव्यांच्या नाटकाला, खेळाला प्रेक्षक कंठाळला होता. तरीही भाव्यांनी पुराणातील वेगवेगळ्या कथा घेऊन पन्नास साठ खेळ केलेच हे रंगभूमिच्या दृष्टिने महत्वाची व मानाची गोष्ट होती.

भाव्यांची नाटके पुस्तक रूपात नव्हती ती मौखिक स्वरूपात होती. मौखिक परंपरेला छेद देऊन मराठीत बुकिश नाटकाचा जन्म झाला. इचलकरंजीकर मंडळींनी १८६९ मध्ये विनायक जनार्दन किर्तने यांनी “थोरले माधवराव पेशवे” हे नाटक लिहिले हेच रंगभूमिवरील पहिले शोकांतिक नाटक आहे. १८७५ मध्ये पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनी “वेणीसंहार” या संस्कृत नाटकाच्या प्रयोग करून दाखविला. हा आधुनिक मराठी नाटकाचा संगीत नाटकाचा पहिला प्रयोग होता. आधुनिक मराठी नाटकात गद्य आणि पद्य असे दोन भाग पडले होते. यात गंभिर समस्या प्रधान नाटकावर शेकस्पीअरच्या नाटकाचा प्रभाव पडलेला होता. हे दोन्ही प्रकार दीर्घकाळ समांतरपणे रंगभूमिवर कार्य करीत होते. यात किलोस्कर संप्रदाय उदय झाला त्यांनी संगीत नाटकांचा पाया घातला. किलोस्करांनी संगीत शाकुंतल, शांकरविजय, संगीत सौभद्र, राजराज्य वियोग, इ. नाटके लिहिली यानंतर त्यांचा शिष्य गोविंद बल्लाळ देवल यांनी एक दिवसाची चुकामूळ, दुर्गा, विक्रमोवंशीय, मृच्छकटीक, झुंझारराव, फालगुनराव किंवा (तसबिरीचा घेटाळा) संशय कल्लोळ शापसंभ्रम व संगीत शारदा अशी सात नाटके लिहिली.

देवलानंतर नाट्यलेखन करणारे महत्वाचे नाटककार म्हणून राम गणेश गडकरी. याने पुण्यप्रभाव, प्रेमसंन्यास, एकच प्याला, वेड्यांचा बाजार, राजसंन्यास इ. स्वरूपाची नाटके लिहिली याच काळात श्री कृ. कोल्हटकर यांनी १२ नाटके लिहून रंभूमिवर आणली. वीरतनय, मुकनायक, गुप्तमंजूषा, मतीविकार, प्रेमसंशोधन, वधुपरिक्षा, सहचरणी, परिवर्तन अशी नाटके लिहिली मात्र यातील बन्याच नाटकाला रंगभूमिचा स्पर्शही झाला नाही.

कोल्हटकरा नंतर - कृ.प्र. खाडीलकर यांनी काही नाटके लिहिली. त्यांची साधारण १५ नाटके प्रसिद्ध झाली मात्र यांच्याही बन्याच नाटकांना रंगभूमिचे दर्शन झाले नाही. सवाई माधवरावाचा मृत्यु, कांचनगडाची मोहना, कीचक बध, बायकांचे बंड, भाऊबंदकी प्रेमधवज, संगीत द्रोपदी, संगीत मेनका, सवतीमत्सर इ. नाटके लिहिली.

१९७५ ते १९३०-३५ पर्यंत ही मंडळी नाट्य लेखन करीत होती. मात्र नाटकात काम करणारी पात्रे ही सामान्य वर्णातलीच होती तरी सुध्दा हा काळ मराठी रंगभूमिच्या भरभराटीचा काळ होता असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. या नाटकाच्या पात्रातील स्त्री पात्रे ही पुरष मंडळीच करीत होती. त्याच काळात बालगंधर्वाचा उदय झाला.

मराठी रंगभूमी आणि बालगंधर्व

१८४३ मधील विष्णुदास भाव्यांच्या नाटकापासून १९३५ पर्यंत मराठी नाटकाला स्त्री पात्र करण्यासाठी स्त्रीया मिळाल्याच नाहीत. त्यामुळे स्त्री पात्र करण्याऱ्या पुरुषाला दाढी, मिशा व अगडबंब शरीर आदी प्रकारामुळे नाटकात हशाच असायचा. मात्र १८७५ नंतर मराठी नाट्यसृष्टित स्त्री पात्र करण्यासाठी एका भाग्यपुरुषाचा उदय झाला आणि नाटकाला सुवर्णयुग प्राप्त झाले प्रथम बालगंधर्वानी किलोस्कर कंपनी बरोबर काम केले नंतर १९९३ मध्ये बालगंधर्वानी “गंधर्व नाटक मंडळाची” स्थापना करून नाटकात स्त्रीपात्र वास्तव पणाने सादर केले गंधर्वाला सौंदर्य व आवाज दोन्ही गोष्टी निसर्गात मिळाल्याच होत्या त्याचा वापर गंधर्वानी आयुष्यभर केला व प्रेक्षकाला स्वतःच्या कार्याचा लळा लावला याचा परिणाम उच्च वर्णातील मंडळी गंधर्वचि फोटो घरात लावून त्याच्या सारखाच साजश्रृंगार करण्यात तासन तास घालवू लागले. बालगंधर्व हा मराठी नाटकातला चमत्कार आहे. त्यांना नाटकाची नाडी सापडली होती. गीत गाणे व सादरीकरण करणे या दोन मुख्य गोष्टी तो स्वतः करीत. याचा परिणाम नाट्यगृह ही पवित्र मंदिरे बदली व त्यांना प्रेक्षक वर्ग मोठ्या प्रमाणावर मिळाला.

बालगंधर्वानी सादर केलेल्या नाटकाला प्रेक्षकांचा मोठा प्रतिसाद मिळाला मात्र १९३०-३५ दरम्यान बालगंधर्व थकल्याने त्यांचा पुर्विचा जोश राहिला नाही. गीताचे बोल सादरीकरणाची पद्धती यात अंतर पडू लागले त्याच काळात इब्सेन चे नाट्यतंत्र मराठीने आले आणि पुन्हा एकदा मराठी रंगभूमिला अंधार युग प्राप्त झाले तयाला अनेक कारणेही आहेत या नाट्य मन्वंतरामुळे तरुण कलाप्रेमीला किलोस्करी नाटके कालबाह्य वाटू लागले. स्त्रीयांची कामे पुरुषांनी करणे हे या तरुणांना पटण्यासारखे नव्हते. याच काळात १९३० मध्ये महाराष्ट्रात चित्रपटसृष्टीचा उदय झाला. गंधर्वाच्या जनशताब्दी घालण्याशिवाय पर्याय राहिला नाही. नाटकात परिवर्तन झाले.

१९४० ते १९७५ मधील रंगभूमिची नाटकाल : -

१९३० नंतर मराठी नाटकाला उत्तरती कळा प्राप्त झाली त्याचा परिणाम समाजावरही झाला १९३७ मध्ये दुसऱ्या महायुद्धाला प्रारंभ झाल्याने समाज ढवळून निघाला याचा परिणाम साहित्य निर्मितीवर झाला तरीही नाटक जीवंत ठेवण्याचे काम श्रीधर विनायक वर्तक यांनी केले. त्यांनी नाट्यमन्वंतर घडवून आणले त्यांचे आंधव्याची शाळा, लपंडाव, तक्षशिला, अशी नाटके लिहिली. यानंतर प्रल्हाद केशव अत्रे यांनी विनोदी विडंबनप्रचुर तत्वांचा वापर करून घराबाहेर, उद्याचा संसार, लग्नाची बेडी, या सारखी नाटके रंगभूमिला दिली व थोडी फार अहोटी थांबवण्याचा प्रयत्न केला. यांना साथ लाभली ती मो.ग. रांगणोकराची त्यांनी नाट्यसंस्था उभारून स्वतः दिग्दर्शन केले नाटके लिहिली. त्यांची आशिर्वाद, कुलबाधू कन्यादान, माझे घर, वहिनी एक होता म्हातारा, कोणे ऐके काळी इत्यादी नाटके लिहून मराठी नाटकांचे वैभव परत आणन्याचा प्रयत्न केला.

मो.ग. रांगणोकरानंतर वि.वा.शिरवाडकर, पु.ल. देशपांडे, वसंत कानेटकर, अदिंगी नाट्य लेखन केले. शिरवाडकरांची दूरचे दिवे. वैजयंती, आणि राजकुमार इत्यादी रूपांतरीत आहेत तर दुसरा पेशवा, कौंतेय इ. नाटके लिहिली आहेत. पु.ल.देशपांडेनी तुका म्हणे आता, अमलदार तुझे आहे तुजपाशी, सुंदर मी होणार, अशी अनेक नाटके लिहिली ते १९१० पर्यंत लिहितच होते. वसंत कानेटकरांनी प्रेमा तुझा रंग कसा, रायगडाला जेव्हा जाग येते, गगनभेदी अदी नाटके लिहिली कानेटकरांनी हाच मुलाचा बाप नावाचे नाटक लिहून परिवर्तन घडवण्याचा प्रयत्न केला.

१९४० ते १९७५ हा काळखंड धामधुमीचा व स्वातंत्र्यानंतर जडणघडणचा कालखंड असल्याने काही बोटावर मोजण्याइतके नाटककार निर्माण झाले त्यांनी आपापल्या परिने रंगभूमिला वैभवांचे दिवस प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न केला. यांच्या कार्याकडे व लिखाणाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही हे तितकेच खरे आहे.

१९७५ ते १९८५ या कालखंडातील नाटके :-

१९७५ नंतर मराठी नाट्यलेखन करणारे नाटककार म्हणून विजय तेङ्गुलकर चि.त्र्यं. खानोलकर, महेश एककुंचवार, सतीश आळेकर, गो.पु. देशपांडे .च. दळीवी, आदी नाटककारांनी हा कालखंड आपल्या नाट्य लेखणिने गाजवला, ह्यात विजय तेङ्गुलकर, महेश एलकुंचवार सामाजिक नाटकाचे आघाडीचे लेखक ठरले. याच काळात कादंबरीच्या कथानकावर आधारीत नाट्य लेखन करणारी काही मंडळी कादंबरीचे कथानक घेऊन नाटके लिहित होती.

उदा. श्री.ना.पेंडसे यांनी “रथचक्र” या कादंबरीवर “रथचक्र” नावाने १९८० साली नाट्यलेखन करून रंगभूमिवर आणले. दि.के.बेडेकर यांनी “पुत्रकामेष्टी” व नाते युगा-युगाचे ही नाटके लिहिली, सतीश आळेकरांचे शनिवार - रविवार, रत्नाकर मतकरी यांचे “माझं काय चुकलं” वसंत कानेटकरांनी ऐतिहासिक नाटकाबरोबर गगनभेदी नावाचे सामाजिक नाटक लिहिले. विजय तेङ्गुलकरांनी मित्राची गोष्ट, घाशिराम कोतवाल, कमला अशा स्वरूपाची अनेक नाटके लिहिली, सौ. शांता निसळ यांच्या “बेघर” या कादंबरीवर परबांना ओढ पावलांची हे नाटक लिहिले वि.ते. यांचे मँडम जयवंत दळवी यांचे मँडम, पुरुष

इत्यादी नाटके १९७५ ते १९८५ या काळात रंगभूमिला मिळाली या नाटकांनी व नाटककारांनी रंगभूमिना वैभव प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न केला.

१९७५ नंतरच्या काळातील नाटकाच्या मार्गभूमितून स्त्री प्रतिमाचा शोध घेण्याचे कारण १९७५ नंतर समाजात स्त्री ही मुक्त झाली म्हणून अंतरराष्ट्रीय स्त्री मुक्ती दिन पाकला जाऊ लागला. स्त्रीयांच्या स्वातंत्र्याची चर्चा अनेक लोकमार्गातून जन सामान्यापर्यंत पोहचली दलित मुक्ती चळवळीप्रमाणे स्त्री मुक्ती झाली असा नारा बनवला गेला तो किती योग्य होता. किती यशस्वी व अयशस्वी झाला हे थोडक्यात पाहणे महत्वाचे आहे.

समाजधारणेत निश्चित बदल घडावे म्हणून स्वतः स्त्रीया पुढे आल्या. त्याचे समाजात कोणती प्रतिमा होती. आहे याचा नाटकाच्या मार्गभूमितून घेतलेला आढावा घेणे महत्वाचे आहे.

थोडक्यात मराठी नाटकांमध्ये प्रथम आवर्थेत स्त्री पात्र करण्यासाठी स्त्रीया नसून पुरुष स्त्रीयांची पात्रे करायची आणि दुसऱ्या बाजूला स्त्री स्वातंत्र्याच्या व स्त्री मुक्तीच्या चर्चा करणे हा विरोधाभास मराठी नाटकाच्या प्रथम आवर्थेत बघायला मिळतो.

संदर्भ ग्रंथ

१. आधुनिक मराठी वाङ्.मयाचा इतिहास - अ.ना.देशपांडे
२. स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्याचा मागोवा - रविंद्र घरी, पुष्पा भावे, वि.भा.देशपांडे इ.
३. प्रदक्षिणा - खंड दुसरा - कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
४. अधुनिक मराठी वाङ्.मयाचा इतिहास - रा.श्री.जोग
५. मराठी नाट्यशृष्टी - गो.म.कुलकर्णी.
६. मराठी रंगभूमीचा उषःकाल - डॉ.मु.श्री.कानडे
७. भारतीय रंगभूमीच्या शोधात - रा.चि.देवे.